

Василь Балушок
(Київ)

ВИТОКИ РИТУАЛЬНО-ФОЛЬКЛОРНОГО ОБРАЗУ ТОПОЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

На відміну від інших слов'янських народів, серед рослинних образів української духовної культури значне місце посідає тополя, яка з'явилася в результаті запозичення від тюрків.

Ключові слова: народні вірування, тополя, дівчина, перетворення, запозичення, тюрки.

To the contrary of other Slavic people among plant images of Ukrainian spiritual culture poplar occupies the first place that appeared in the result of borrowing from Turks.

Keywords: people's beliefs, poplar, a girl, transformation, borrowing, Turks.

В отличие от других славянских народов, среди растительных образов украинской духовной культуры значительное место занимает тополь, который появился в результате заимствования от тюрков.

Ключевые слова: народные верования, тополь, девушка, превращение, заимствование, тюрки.

Цікаві збіги простежуються в українців і східних, зокрема тюркських, народів стосовно дерев у народних віруваннях та фольклорі. Як відомо, серед жителів українського Полісся й Карпат, як і в інших слов'янських народів, що мешкають у лісовій зоні Європи, а також у сусідніх неслов'янських народів, таких, як балти, фіно-угри, скандинави, помітне місце в народних віруваннях належить березі [23, s. 16, 32, 33–38, 49, 93, 107, 108, 119, 146, 158, 188, 193, 196, 201, 215]. У той же час у віруваннях, фольклорі та обрядах українців більшості регіонів України береза

переважно поступилася місцем тополі (обряд «водити тополю», повір'я про перетворення дівчини або молодої жінки на тополю тощо); з тополею (а не з березою) українці, як правило, порівнюють струнку дівчину або молоду жінку у творах як фольклорних, так і авторських [7, с. 366; 11, с. 158; 4, с. 25]. Народне вірування про перетворення дівчини на тополю використав Т. Шевченко (а ще – М. Костомаров і С. Руданський) у баладі, що так і названа – «Тополя» [6, с. 57; 23, s. 118, 210], і в баладі «Коло гаю в чистім полі» [9, с. 219]. Народну баладу, яка «поширена в безлічі варіантів на українській

етнографічній території» і слугувала прототипом шевченкової «Тополі», а також легенду про перетворення дівчини (молодиці) на тополя, що пояснює обряд «вести тополя», навів в одній зі своїх статей Ф. Колесса [9, с. 217, 218; різні варіанти цієї народної балади див. також працю, яку впорядкував О. Дей: 1, с. 216–236]. Разом з тим слід зазначити, що балада про перетворення залятої злою свекрухою невістки на дерево поширена і в інших слов'янських народів. Однак молода жінка перетворюється не лише на тополя, а переважно на горобину, билину, сосну, явір тощо. Дослідники виокремлюють такий ареал побутування цієї балади: уся Україна, майже вся Білорусь, а в Російській Федерації – Курщина та прилеглі терени. У цьому зв'язку слід зазначити, що в Російській Федерації – це територія колишньої Східної Сіверщини, яка раніше входила, разом з іншими українськими землями, до складу Великого князівства Литовського; її заселяли севрюки – релікт колишніх локальних земельних етносів давньоруської епохи, які відповідали землям-князівствам доби удільної роздробленості. Відомий польський фольклорист і етнолог Я.-С. Бистронь обґрунтував положення, що аналізована балада, яка, окрім українців, трапляється в різних варіантах серед словаків, мораван, німців, частково поляків, а в східних слов'ян – у згаданих білорусів і росіян, походить саме з України, усі ж інші народи запозичили її від українців («малорусів»), більше чи менше видозмінивши [22]. Ф. Колесса також вважає, що балада про тополя постанала в Україні, зокрема на центральноукраїнських землях, і вже звідти поширилася на інші терени. «Білоруські й російські варіанти пісні про “Тополь” запозичені також від українців», – зазначає він [10, с. 602]. В українців теж існують варіанти балади, у яких невістка перетворюється не на тополя, а на билину, горобину тощо, проте їх фіксують досить рідко. Відомий фольклорист О. Дей висунув свою версію витіснення в українців тополею інших порід дерев у цій баладі. Зокрема, на його думку, це сталося тому, що в другій половині XVIII – на початку XIX ст. в Україні відбувалося активне культивування завезеної з Італії через Польщу пірамідальної тополі, стрункість якої, мовляв, так уразила українців, що призвела до

масової заміни цим деревом інших видів рослин у баладі [5, с. 117, 119, 120]. Разом з тим він не навів ніяких доказів на користь цього припущення. Окрім того, пірамідальна тополя добре росте не на всій території України. Зокрема, на власному досвіді знаю, що вона погано приживається в північних районах нашої країни – на Чернігівщині, значній частині Київщини й Полтавщині, де цих дерев майже не побачиш. А як зазначає О. Дей, «архетип балади» про перетворення молодичі на тополя виник саме на теренах Чернігівщини й Полтавщини [5, с. 117]. (До речі, саме там зафіксований обряд «водити тополя» [12, с. 195].) До того ж О. Дей визнавав, що до появи пірамідальної тополі в Україні в українських піснях дівочі образи уподібнювали місцевим видам тополі [5, с. 119]. І це, очевидно, не випадково.

Можливо, поява пірамідальної тополі й справді сприяла деякому витісненню інших видів рослин в означеній баладі, проте, гадаю, порівняння дівчини або молодичі з тополею в українців було широко поширене й без того. Адже в цьому українці виявляють схожість зі східними, зокрема тюркськими, народами. У них, як повідомили в приватній бесіді авторові цих рядків тюрколог І. Дрига й А. Момрик, тополя є одним з базових, архетипних символів ментальності, тому вона, наприклад, присутня у віршах майже всіх тюркських поетів. У тюрків з тополею отожднені стрункий юнак або дівчина з деякими варіаціями: в одних народів – це переважно юнак, а в інших – тополею може бути названа й дівчина. Так, легенда про перетворення дівчини на тополя зафіксована серед кримських татар [13, с. 89–91; 14, с. 36, 37], хоча в них існує також традиція порівнювати з тополею стрункого хлопця [17, с. 113]. А ще згадаймо повість Ч. Айтматова «Тополька моя в червоній косинці», у якій киргизький письменник порівнює молоду жінку з тополею. У повісті ж Т. Шевченка «Близнюки» є автобіографічний епізод, де описано священне дерево казахів та їхні обряди поклоніння йому. Усе це Т. Шевченко бачив, перебуваючи в солдатах, у степах Казахстану й Оренбуржя. Священне дерево казахів росло серед степу недалеко від Оренбурга і було саме тополею [21, с. 310]. Зі слов'ян, подібні вірування зафіксовані також серед болгар, які вважають, що краса то-

полі впливає на красу дівчини [23, с. 21, 199]. Гадаю, заміщення берези (а в названій баладі – інших видів рослин) тополею в українців сталося не лише з причини розповсюдження цього дерева в лісостепових і степових ландшафтах України (хоча цей чинник також не можна відкидати), дуже ймовірним є вплив сусідніх східних народів, найперше – тюрків. Про значні, очевидно адстратні, впливи тюрків можна міркувати і у випадку з болгарами (згадаймо болгар Аспаруха та інші, переважно пізніші, переселення тюрків до Болгарії). Можливо, тюркам це вірування дісталось від субстратного чи іншого сусіднього населення південної зони, хоча є ймовірність того, що воно властиве їм, так би мовити, із самого початку. Адже серед європейських народів вірування в перетворення дівчини на тополі зафіксоване в стародавніх греків (на тополі перетворилися три сестри Фаетона, сумуючи за загиблим братом; так само тополею стала після смерті Левка – дочка Океану) [18, с. 198; 15, с. 39, 40; 19, с. 144; 20, с. 313]. (А Греція, до речі, завжди була порубіжною з країнами Сходу.) Разом з тим тополя має значне поширення в Центральній Азії [16, с. 82, 85, 93, 95, 102, 103, 140 та ін.; 8, с. 65, 94, 104, 109, 112 та ін.], де тюрки проживали здавна і звідки просунулися на українські терени.

Потрапив образ тополі, як і ряд інших реалій культури, в українські вірування, обрядовість і фольклор, очевидно, під час масштабної етнічної взаємодії українців з тюрками в середньовічно-ранньонові часи, коли до складу нашого народу влилося багато тюрків. Про це вже писали й інші автори, і автор запропонованої статті [2, с. 229–235], хоча дана тема заслуговує на окреме глибоке дослідження.

Література

1. Балади. Родинно-побутові стосунки / упоряд. О. І. Дей та ін. – К., 1988.
2. *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008.
3. *Виноградова Л. Н., Усачева В. В.* Береза // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 1995.
4. *Гримич М.* Зелені свята // Родовід. – 1993. – № 5.
5. *Дей О. І.* Українська народна балада. – К., 1986.
6. *Гларіон, митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991.
7. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – К., 1994. – Т. IV.
8. *Козлов П. К.* Монголия и Амдо и мертвый город Хара-Хото. – М., 1948.
9. *Колесса Ф. М.* Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка // *Колесса Ф. М.* Фольклористичні праці / підгот. до друку В. А. Юзвенко. – К., 1970.
10. *Колесса Ф.* Українська усна словесність. – Едмонтон, 1983.
11. *Курочкин А. В.* Растительная символика календарной обрядности украинцев // *Обряды и обрядовый фольклор.* – М., 1982.
12. *Курочкин О.* Українці в європейській сім'ї: звичаї, обряди, свята. – К., 2004.
13. *Легенди Криму / передм. М. Рильського.* – Сімф., 1963.
14. *Легенды Крыма.* – Симф., 2005.
15. *Публій Овідій Назон.* Метаморфози / перекл. з латин., передм. та прим. А. Содомори. – К., 1985.
16. *Роборовский В. И.* Путешествие в Восточный Тянь-Шань и в Нань-Шань. Труды экспедиции Русского географического общества по Центральной Азии в 1893–1895 гг. – М., 1949.
17. *Сказки и легенды крымских татар / составл. А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин.* – Симф., 1991.
18. *Словник античної міфології / укл. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів.* – К., 1985.
19. *Тахо-Годи А.* Гелиады // *Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский.* – М., 1991.
20. *Тахо-Годи А.* Левка // *Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский.* – М., 1991.
21. *Шевченко Т.* Повести / вступ. стаття Ю. І. Ивакина ; прим. В. С. Бородина. – К., 1983.
22. *Bystroń J. S.* Polska pieśń ludowa: wybyr [Електронний ресурс]. – Chicago, 1945. – Режим доступу : http://www.bibliotekapiosenki.pl/Dziewczyna_zakleta_w_drzewo.
23. *Lettenbauer W.* Der Baumkult bei den Slaven. Vergleichende volkskundliche kultur- und religionsgeschichtliche Untersuchung. – Neurid, 1981.